

Malatya Heykeltraşlık Eserlerinin Kronolojisine Dair

Yazan: HELMUTH TH. BOSSERT

Çeviren: U. BAHADIR ALKIM

Eski-Doğu kültürlerinin araştırılmasıyla meşgul olan bilimlerin en genç olan Hititoloji 1930 tarihlerinde yeni bir sayfaya geçmiş bulunmaktadır: çözümlenip okunmaları için üzerinde yıllarca semeresiz bir surette uğraşılan Hitit Hiyeroğlifleri adıyla tanılan yazı sisteminin deşifresine *bu tarihlerde* başlanmıştır. Ne bu deşifrenin hangi esaslara dayandığını burada açıklamak ve ne de son on beş yıl içinde bu deşifrenin gelişimini göstermek buradaki mevzuumuzun içine girmemektedir. Hitit Hiyeroğlif yazısının okunması ikmal edilmiş bulunmadığı için, bu deşifrenin şarkiyat bilimlerine yapacağı tesirler bu gün henüz lâıkiyle takdir edilemez. Yeni kazılar sayesinde miktarca fazla, çift dil ile yazılmış kitabeler meydana çıkmadıkça, Hitit hiyeroğlif metinlerinin doğru bir transkripsiyon ve tercümesinin mümkün olabilmesi için daha seneler geçebilir.

Böyle olmakla beraber, bu husus, bu gün kesin olarak okunabilen has isimlere dayanarak, umumiyet itibariyle henüz az anlaşılan metinlerden bir takım tarihî, din tarihine müteallik ve coğrafi bilgilerin elde edilebilmiş olmasına mâni teşkil etmez. Anadolu ve Suriyenin klasik çağlardan önceki kültürleriyle meşgul olan Arkeoloji, bu yeni neticeleri nazarı itibara almadan geçmemelidir. «Altanatolien»'in ön sözünde, (1942, S. 9 vd.) Eski-Doğu Arkeolojisinin incelemesine ancak bu iş için gerekli lisanları öğrenmeğe razı olmak şartıyla, bir kimsenin kendisini hasretmesine dair yapmış olduğum talebin «Hitit» anıtları bakımından da fazlasıyla doğru olduğu anlaşılmıştır. Bu yeni hiyeroğlif dili üzerinde yapılmış olan bir çok yayınlar hakkında tam bir bilgi sahibi ol-

maksızın, bir çok ahvalde üstünde yazılı izahlar bulunan yahut uzunca yazıtlara ait olan Hitit heykel ve rölyeflerine dair artık başarı vaadeden çalışma imkânı olamayacaktır. Hiç şüphesiz Eski-Doğu Arkeolojisinin ödev ve amaçları klasik Arkeolojiden yahut yeni Sanat Tarihinden esaslı şekilde farklı değildir. Ancak, Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi için anıtların tarifi, izahı ve kronolojik bakımdan tanzimi bir çok ahvalde artık yenilemeyecek güçlüklerle saplanmaz; çünkü bu devirlere ait kaynak yayınları açıklanmış olup bunlar kolaylıkla elde edilebilir; devirlerin seyri ise çok defa yine en ince teferrüatına kadar açıklanmış bir durum gösterir; halbuki Hitit sanat eserleriyle meşgul olan Arkeoloji daha en basit kademedede, yani anıtların tarifinde bile zorluklarla karşılaşır. Her tarifi ilk şartı muayyen bir şümül dahilinde ait olduğu tasvirin muhteviyatını açıklamaktır; hele tarifi yapan tasvir muhteviyatını anlamaktan uzak kalırsa bu tarif müphem bir çığırda sapsmış yahut hataya düşmüş olur. Bilginlerden birinin, «tasvir edilen»'i «Tanrı», bir diğzerinin «Kıral» olarak telakki etmesi yahut bazı heykelerde tasvir edilen şeklin cinsiyetinin tayini hususunda bile fikir ayrılıklarının başgöstermesi ancak bu şekilde kabili izahtır. Bilhassa tasvirlerin tarif ve açıklamaları hâd bir güçlük arzettiği vakit, tahminlere dayanan tarih tespitlerinin doğrudan doğruya grotesk farklar göstermesine hiç te hayret etmemek lâzımdır. Bu suretle birinin «geç» bir tarihe malettiği heykel, başka biri tarafından «pek eski» addedilir. Hattâ bazı anıt gruplarının tarihlendirilmesi işinde bir kaç bin yıllık (!) inhiraf görülmesi nâdir ahvalden değildir. Buna göre, Hitit heykel ve kabartmalarının 'üslup-tenkidi' yoluyla tanzim ve tasnifi hususu, — muhtelif devirlere ait olup kesin olarak tarihlendirilmiş olan müteaddit anıtlar önümüzde bulunmadıkça, — beklenen sonucu veremeyecektir. Bu hususta yapılan denemeler o kadar çok ve kullanılan vasıtalar da o kadar çeşitli olduğu halde, kullanılan metodlardan hiç birisi bu kötü durumu bertaraf edememiştir. Genel olarak Eski Anadolu dilleri hakkındaki bilgimizin bu günkü durumunda ve özel olarak ta yeni hiyeroglif dilinin bilinmesinde, Hitit heykel ve kabartmalarının tatmin edici tarif, izah ve tarihlendirilmesini sağlayacak ancak bir tek yol vardır: o da Eski Anadolu kavimlerinin geriye bırakmış oldukları yazılı vesikaların tetkiki yoludur. Hitit heykel ve rölyeflerinden hemen bir çoğunun hiyeroglif-yazıtlı ol-

ması keyfiyeti, bu yeni çözülen dilin de incelenmesini mecbur kılmaktadır. Ancak bu dilin anlaşılması ve buna ilâveten geriye kalan diğer Anadolu lisanlarının da bilinmesi, Hitit plastiğinin ilmi olan itiraz kabul etmez tarihlendirilmesine yol açacaktır. Hitit hiyeroglif dilinin çözümü hitama erip te güvene şayan tercümelemler elde bulunduktan sonra, ancak Arkeoloji, — anıtların izahlı tarifini ve tarihlendirilmesini yapmayı müteakip, — ilmi sanat araştırmalarının daha yüksek ödevlerine teveccüh edebilir.

Yıllardan beri, Hitit hiyeroglif metinlerinde geçen hükümdar adlarına dayanarak Hitit heykeltraşlık eserlerinin kronolojisini tespiti ve coğrafi adlara dayanarak ta elde mevcut Hitit anıtlarının mahalli bölgelere göre taksimini yapmağa uğraşmış bulunmaktayım. Aynı ayrı bölgelerde üzerlerinde yazı taşıyan anıtların miktar bakımından çokluk veya azlığına göre bu gayretler çok veya az başarı vaadeder olmuştur. Bu günkü duruma göre böyle bir incelemeye en müsait yeri, Son-Hitit devletlerinden Malatya işgal etmektedir. Malatya anıtları, bu devletin başkenti olan asıl Malatya şehri içinde yalnız Fransızların kazısıyla meydana çıkan bir çok anıtlardan ibaret olmayıp, Malatyanın daha uzak dolaylarında bulunmuş olan ve bu gün yine bu küçük devlete aidiyetleri kesin olarak atfedilen heykel, kabartma ve kaya yazıtlarını da ihtiva etmektedir. Heykeltraşlık eserlerinin ve yazıtlarının ekserisi, Delaporte tarafından yayınlanmış olan şu kitapta bulunmaktadır: (Delaporte, Malatya, Fascicule I, La Porte des Lions, 1940). Malatya anıtlarının büyük bir kısmının resimleri Altanatolien'de de vardır. (Şek. 763-772, 775, 777-782, 791-795). Delaporte'un adı geçen bu kitabında yalnız H.H. von der Osten tarafından tanıtılmış olan beş rölyef (Krş. Exploration in Hittite Asia Minor 1927-28, Oriental Institute Communications Nr. 6, 1929, S. 91-97, Şek. 104-108) mevcut değildir; Altanatolien'de ise hem bunlardan üçü (Şek. 773, 774 ve 776) hem de Delaporte tarafından Revue Hittite et Asiatique'de yayınlanmış olan bir heykel parçası bulunmaktadır. (Krş. Altanatolien, Şek. 788-790; Revue Hittite et Asiatique, 1939, Lev. 18). Delaporte, sırf yazıtlara dair yalnız İzgmstelininin (Malatya I, Lev. XXIV) resmini basmıştır; Gürün ve Kötükale kaya yazıtları ise en iyi olarak Gelb'in şu kitabında görülebilir: (I.J.Gelb, Hittite Hieroglyphic Monuments, 1939, Lev. XXXIX ve LXI). Ancak adı geçen bu iki kaya yazıtının itimada

şayan desenleri henüz mevcut değildir. Malatya heykeltraşık eserlerinin çoğu bu gün Ankarada «Bedesten»'de muhafaza edilmektedir. (H.G.Güterbock, Ankara Bedesteninde bulunan Eti Müzesi büyük salonunun kılavuzu, 1946, Şek. 18-19). Darende ve İspekçür stelleri ise (Delaporte, ayn. esr. Lev. XXXV ve XXXVI) Sivas'ta Gökmedresesindeki Müzededirler. Üslup bakımından Malatya'daki «aslan-avı» tasvirine yakın olan «geyik-avı» tasviri ise (Delaporte, ayn. esr. Lev. XXXII) Paris'e, Louvre Müzesine götürülmüştür. Bu rölyefin buluntu yerinin Malatya olduğu hiç bir surette kat'i olmadığından, — nitekim daha eski müellifler tarafından buluntu yeri Harput olarak gösterilir, — üzerindeki yazıtın da tasvir edilen şahsı Malatya hükümdarı olarak göstermediğinden ve yine rölyef yazıtında bir mevki adı bulunmadığından dolayı bu «geyik-avı» sahnesi tasviri Malatya krallarının kronolojisini tayinde işe yarayamayacak ve Malatya heykel ve rölyeflerinin tarihlendirilmesinde ise bilâvasıta olarak fayda sağlayacaktır. (Bosert, Asia, 1946, S. 18).

Gelb'in kitabında Hitit hiyeroglif anıtlarının buluntu yerlerini gösteren harita incelenecek olursa (Hittite Hieroglyphic Monuments; aynı harita Altanatolien'de de vardır: S. 107, harita XIV), Palanga ve Aslantaş (I) gibi daha iki buluntu yerinin Malatya ile ilgili oldukları yakinen farkedilir. Izgın mevkiinin de gösterdiği gibi, küçük Malatya Devleti yalnız Fıratın bir kolu olan Tohmasu boyunca uzanmakla kalmamış, Tohmasu'nun güneyine de inmiştir. Maalesef Aslantaş (I)'in üzerindeki yazıt (Krş. CE XVII hemen hemen hiç okunamayacak durumdadır; Palanga heykelinin (Altanatolien, Şek. 786) arka tarafında bulunan yazıtın da ancak nihayet kısmı kendisini muhafaza edebilmiştir. Bu iki yazıttan şimdiye kadar ne hükümdar ve ne de ülke adları okunamamıştır. Palanga heykelinin «geç» bir devre ait olması, yazıtının karakterinden anlaşılır gibi gözükmemektedir; heykelin üslup sebepleri dolayısıyla Unger'in yaptığı gibi (Ebert, Reallex. der Vorgeschichte, X, 1927/28, S. 1 vd. ve Lev. I) M.Ö. VI. yüzyıl ortasına maledilmesi hususunun münakaşasını bir tarafa bırakıyorum. Hâlen Palanga'da bulunan bazaltten yapılmış aslanın fotoğrafı henüz elimde mevcut değildir. Kurubel'deki aslanlı kaidenin (Aslantaş II; Altanatolien, Şek. 787) ise, Malatya sahası dahiline ait olup olmadığı tamamiyle meşkûktur. Kendisini pek fena bir surette mu-

hafaza etmiş olan bu yazıt bu hususta bir fikir verememekte, bundan başka Kurubel oldukça batıda bulunmaktadır.

Malatya Plastikinin kronolojisini «üslup-tenkidi» metodu ile ispat etmek niyetinde değilim. Böyle bir deneme ilk defa geçenlerde geniş bir tetkik halinde Ankara Üniversitesi Klasik Arkeoloji Doçenti Dr. Ekrem Akurgal tarafından yapılmıştır. (Remarques Stylistiques sur les Reliefs de Malatya, 1946). Delaporté adı geçen «Malatya» adlı kitabında, Malatyanın tarihi hakkındaki araştırmalarının neticelerine yakından iştirak ettiği halde, E. Akurgal, Hitit hiyeroglif yazısıyla yazılmış hükümdar adlarının büyük bir kısmının tarihlendirilemeyeceğini ve hiyeroglif incelemeleri sonuçlarının Arkeolojiye tevafuk edemeyeceğini ileri sürerek, bu araştırmalarını bir tarafa bırakabileceğini sanmıştır (ayn. esr. S. 102 ve 104). Yine E. Akurgal lisaniyat bilgisi muvacehesindeki durumunu «...En fait, ce procédé basé sur la méthode des recherches hiéroglyphiques, ne peut guère être admis aujourd'hui par l'archéologie moderne, qui tend de plus en plus à concrétiser ses propres procédés» suretindeki cümlesi ile hülâsa etse bile, bu fikri ile kendisi her halde bütün Arkeologların tasvibine mazhar olamayacaktır. Geçen asrı tâkip eden seneler zarfında Klasik Arkeoloji, filolojik «kisve»'den sıyrılma hususunda sarfetmiş olduğu gayretlere rağmen, en mümtaz mümessilleri tarafından kendine menşe olarak daima Klasik Filolojiyi tanımayı bilmiştir. Klasik Arkeologların bir Lâtince yahut Yunanca metni bir Filologun yardımını olmaksızın anlamağa bile muktedir olamayışları, son devrin en kötü dalâletlerinden biri olarak tavsif olunmalıdır. Bir «Filolog» olma hususunda hiç şüphesiz bir zan altında bulundurulamayacak olan Ernst Buschor dahi, lisaniyat bilgisi nazarı itibara alınmaksızın arkeolojik sonuçların elde edilemeyeceği hakkında vazıh bir kanaat sahibi olmuştur. (Begriff und Methode der Archäologie, Handbuch der Archäologie I, Textband, 1939, S. 3 vd.). Buschor yazısına şöyle devam etmektedir (ayn. esr. S.8) : «... Yapılan mukayesenin kaç anıta teşmil edileceği ve başka cinsten ne kadar kaynağın bu mukayeseye idhal edileceği, yerine göre, bir basiret meselesidir... *Elde edilen netice, hiç bir anıtın ve başka hiç bir kaynağın ifade ettiği kesin mânâ ile tenakuz halinde olmamalıdır.*» Buschor, Klasik Arkeolojinin tarihi bile yenme vazifesinde de hissedar olabileceği hakkındaki sözleriyle mutalaalarını sona erdir-

mekle, bunda felsefî bir mânâ kasetmiştir. «...Filozof 'şekil-oluşu' nun sırlarına, bu oluşun nasıl teşekkül ettiğine, yani realitenin ta kendisine göre meseleyi vazeder; müşahhas âlem ise bu realitenin cüzü'leri ve yahut gerçekleşen ilk şekilleridir (ayn. esr. S. 4).» «...Yeni bir insanlık devrinin başında bulunmuş olan büyük şairlerimiz ve çığır açıcı mütefekkirlerimiz Yunan Âlemini, daha sonraki çağlar için bir ideal ve ölçü olarak akla gelmedik yep yeni bir tarzda açıklamış olmakla aynı zamanda bir kurtuluş şekli bulmuş ve eski devirlerden arta kalan zihniyete karşı koymuşlardır (ayn. esr. S. 10).»

Burada misal olarak, W. Worringer'in «Mısır Sanatı» adlı kitabı (Aegyptische Kunst, 1927) dolayısıyla Ejiptolog Heinrich Schäfer'in evvelâ Deutsche Literaturzeitung'daki (1929, Heft. 15) bir tenkidinde yer alıp ta daha sonra yine Schäfer'in «Die Leistung der ägyptischen Kunst» (1929) adlı eserine yol açan, tahlilini hatırlatalım. Eğer Schäfer, Worringer'in kitabında tarih anlamının yokluğunu farketmişse, ve yine Schäfer Worringer'in vâkıalar hakkında kitabında hemen hiç bir cümlenin tam mânasıyla doğru olmamasına yol açan müphem telâkkisine şiddetle hücum etmişse, yahut — gayri mücehhez ve gayri müteallim bir kimsenin avukat maharetiyle tasviri altetmeğe kalkışacağından dolayı — mütehassis olmıyan şahıs için tehlikeli olan beylik sözlerle dolu nükteli şekil yine Schäfer'in hoşuna gitmemişse, bununla Schäfer yalnız Worringer'in gerekli bilgilere sahip olmadığı bu sahaya ait olan metodunu reddetmekle kalmamış aynı zamanda, umumî olarak, felsefî olmaksızın felsefî bir tavır takman «Sanat Jurnalizm»'ini de hırpalamıştır.

Her hangi bir süi tefehhümü önlemek üzere şimdiden şunu söyleyelim ki, Akurgal kendisini tarih ve lisaniyat bilgisi araştırmalarının neticelerini ihmal etmeğe salâhiyettar addetmesine rağmen, bunun haricinde kitabı, arkeolojik ve «tip-tarihi» sahasında kıymetli fikir ve müşahedeler arzeden ve Malatya-Plastiği içinde, benim bildiğime göre, ilk defa olarak ayrı ayrı ustalar tefrik etmeğe çalışan sırf ilmî bir etüd durumunu göstermektedir. Bununla beraber, Malatya heykel ve rölyeplerinin kronolojik sırasını gösterir bir cetvel halinde kendisinin hülâsa ettiği (ayn.esr. S. 115) neticeleri, — tarihî mutâlara tezaad teşkil ettiğinden dolayı

—, kabul edemiyeceğim. Tabiatıyla Akurgal, kitabını kaleme aldığı sırada, buradaki etüdümüzün 16 ve 17ci şekillerindeki müşahedelerimize önceden vâkıf olamayacağı ve hattâ bu müşahedelerimin eski fikirlerimi kısmen tashih ve yahut ta kısmen nakzettiği mukabelesinde bulunabilecektir. Bu ise hiç şüphesiz doğrudur. Maamafih, Akurgahn da bu yazıtlarla meşgul olup bunlara benzer yahut bunlardan farklı sonuçlara ulaşmış olmasında hiç bir mâni yoktu. Malatya heykel ve rölyeflerine yüz sayfayı aşan bir kitap tahsis etmiş bir kimse, fikrimce, bunların üzerindeki yazıtları hesaba katmadan geçmemelidir. Hiyeroğlif problemleriyle meşgul olma arzusunda olmadığı veya buna imkân bulamadığı halde bile, Akurgal'ın hangi tarzda hareket edebilmesi gerektiği aşağıdaki satırlarda gösterilecektir :

P. Meriggi, Hitit hiyeroğlif yazısında «oğul» ve «torun» ideogramlarını 1929 senesinde tanımış olmakla en başarılı ve müstakbel incelemeler için en güç bir konu teşkil eden keşfi yapmış bulunmaktadır (Zeitschr. f. Assyriol. NF V, S. 199 vdd.). Daha o zamanlarda Meriggi, Malatya'nın III., IV., ve V. Kırallarının bir akrabalık münasebetini tespit etmişti (ayn. esr. S. 203). Aynı yerde Meriggi «geyik-avı» rölyefinde tasvir edilen Kırallın jenealojisini de göstermiştir; yukarıda da işaret edildiği gibi bizim mevzuunuz için önemi olmiyan bu rölyef-yazıtınm, diğer Malatya yazıtlarının çoğundan ayrılması ve Malatya yazıtları umumiyetle «X, Y'nin torunu, Z'in oğlu» şeklinde bir formül gösterdiği halde geyik avı rölyefi yazıtının nesep kısmında yalnız «Baba»'nın zikrolunması bakımından ilgi çekicidir. Şu halde Malatya yazıtlarında «Büyük Baba» adının ikinci olarak, «Baba» adının da üçüncü olarak yazılması karakteristik bir keyfiyettir. Malatya yazıtları hemen bütün diğer yerlerde bulunmuş olup mumtazaman «A, B'nin oğlu, C'nin tonunu» şeklindeki beklediğimiz nesep sırasını gösteren yazıtlardan işte bu bakımdan ayrılmaktadır. Meriggi, III. kıraldan V. kırala kadar tespit etmiş olduğu adları çivi yazısı metinlerinde tanınan Malatya hükümdarları adlarıyla karşılaştırmaya uğraşmadığı halde, bu mukayeseyi E. Forrer, Meriggi'den üç yıl sonra yapmıştır. (Die hethitische Bilderschrift, 1932, S. 25). E. Forrer, III. kralı, çivi yazısı kaynaklarında görülen *Sahu* ile (bize göre XIV. Kral, bk. Şek. 17), V. Kralı da *Hilaruada* ile (bize göre XV.

Kıral, bk. Şek. 17) bir tutmuş ve bu suretle «aslan-avı» rölyefini (Krş. Şek. 3) M.Ö. 760 olarak tarihlendirmiştir. Gelb de (Hittite Hieroglyphs I, 1931, S. 70) bu III.-V. Kıral adlarını okumağa çalışmış, ancak kendisinin bu okuyuşu isabet kaydedememiştir. Ben de o zamanlar «Santas und Kupapa» adlı kitabımda (1932, S. 72 vd.) V ve V a'nın adları için (Krş. Şek.16) aynı okuma tekliflerini yapmıştım; fakat neticede bu okuyuşların ancak isimlerin ilk yarısı için isabetli olduğu anlaşılmıştır. V ve V a Kıral adlarının «Halpa-» ile başladıkları kat'idir, kanatlarını açmış kuş ideogramının fonetik kıymeti ise bu gün dahi hâlâ malûmumuz değildir. V. Kıral adının birinci kısmının «Halpa-» ile başlaması, bu Kıralı Forrer'in *Hilaruada* ile aynı addetmesi hususundaki fikrini cerhetmiş ve binaenaleyh «aslan-avı» rölyefinin (Şek. 3) tarihlendirilmesi keyfiyeti yeniden muallakta kalmıştır. Bundan bir müddet sonra V. Kıralın adını V a'nımkinden ayırmış ve V a'nın adını IV.'nünküne benzetmişim. (Archiv für Orientforsch. IX, 1933/34, S. 331). Maamafih, böyle bir benzetme bir terakki kaydetmemiş ve fakat V. Kıral adının okunuşuna da dokunmamıştır. Bu vesile ile şu noktada da tebarüz ettirilmelidir ki, W. Wreszinski «aslan-avı» rölyefini (Şek. 3) inceden inceye yapmış olduğu «motif-tarihi» araştırmalarına göre M.Ö. XIII. yüzyıla atfetmişti. (Löwenjagd im Alten Aegypten, 1932, S. 26 ve Lev. 19, Şek. 52). Bunu burada zikretmekliğime sebep, aynı yıl içinde aynı rölyef için, — biraz önce görmüş olduğumuz gibi —, Forrer'in takriben «M.Ö. 760» olarak bir tarihlendirilme teklifi yapmış olmasıdır.

Bu vadideki araştırmalar bundan sonra Darende ve İspekçür stelleri ile bunlardan elde edilen jeneolojilere teveccüh etmiştir. (Bu stellerde VI.-XI. Kıralların adı geçmektedir; krş. Şek 4-7 ve 13). Darende steli üzerinde görülen adlar arasındaki akrabalık münasebetleri tarafımda doğru olarak gösterilmiş (Archiv. f. Orientforsch. IX, 1933/34, S. 105, Şek. 3) ve fakat VIII. ve IX. Kıral adlarını aynı addetmem hususundaki denemem başarılı olamamıştı; zira VIII. Kıral adının esas hiyeroglif işaretinin etrafında ayrıca bir «volüt» bulunmakta, binaenaleyh D.K.nun adıyla aynı olamamaktadır. Bundan da, Darende steli yapıran kıral ile İspekçür steli yapıran kıralın büyük babasının (Şek. 7 A-C) ayrı ayrı iki şahsiyet olduğu neticesi çıkmaktadır. VII. Kıralla Malatya kapı-rölyefini yapıran Kıralın (Buna dair iki örnek için bk.

Şek. 8 ve 10) aynı olması fikri ise vaktinden evvel verilmiş bir karardı; çünkü sonradan anlaşılmış olduğuna göre aynı adı taşıyan müteaddit kırallar mevcuttur. (Krs. VII, X, X a, XVI a). Yine aynı etüdümdede HI'un adı ile Izgın stelini yaptıran III a'nın (Krs. Şek. 12) isim benzerliğine işaret etmiş ve Malatya şehir ve ülkesi adının hiyeroglif yazısındaki muhtelif surette yazılış şekillerini göstermiştim.

III.-VIII. Kırallardan birini kesin olarak açıklamak ve çivi yazısı menbalarında görülen adlardan birisi ile bir tutmak şimdiye kadar mümkün olmadığı halde, Hrozný'nin 1933'te «El-4 Çizgi-Haçer» işaretlerinden müteşekkil hiyeroglif grubunu (Krs. Şek. 16-17, VII, X, X a, XVI a) «*Sulumal*» suretinde okuyup ta (Les Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques, I, S. 53) bunu, Assur metinlerinden tanınan aynı isim sahibi Malatya Hükümdarına (XVI) bağlayınca, vaziyetin birden bire değiştiği görülmüştür. Buna sebep Assur metinlerinde geçen *Sulumal*'in M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olarak tarihlendirilmesi zaruretidir. Tıpkı benim gibi, o zamanlar Hrozný de *Sulumal* adında olan müteaddit kıralların birbirlerinden tefrik edilmeleri gerektiğini bilmediği halde, kendisinin bu okuyuş tarzı yine de isabet kaydedebilmiş ve umumiyetle kabul olunmuştur. (Bossert, Archiv. f. Orientforsch. IX, 1933/34, S. 105; ayn. mil. Ein hethitisches Königssiegel, 1944, S. 71 vd.; Gelb, Hittite Hieroglyphs II, 1935, S. 31; Meriggi, Oriental. Literaturzeitung, 1936, Sütun 157 vdd. ve Revue Hittite et Asiatique, 1937, S. 78. Nr. 45 ve S. 97). Assur metinlerinde geçen *Sulumal*'in Darende-Steli'ni yaptıran Kırallın babası olduğunu sandıkları için, o zamanlar deşifreye iştirak edenlerin hepsi, bu stelin Malatya Devletinin inkırazından pek az evelki bir devreye (takr. M.Ö. 712) ait olduğu kanaatında bulunmuşlardı. VIII. Kırall adının doğru bir surette «volüt» ile yazılışı gözünden kaçan Gelb'in, bu Kırallı, Assur kaynaklarındaki *Tarhunazi* (Bk. Şek. 17, XIX) olarak kabul etmesi kolaylıkla anlaşılır; filhakika, *Tarhunazi*, *Sulumal*'in (XVI) oğlu olarak tevsik edilmemiş ise de böyle bir şahıs tarihî mutâlara göre pek muhtemel olarak mevcut olabilir. (Gelb, Hittite Hieroglyphs II, 1935, S. 19). «Archiv für Orientforschung, IX, 1933/34, S. 105»'te VI. Kırallın adını izah için *Hilaruadâ*'yı (Şek. 17, XV) ileri sürmüş olduğumdan, Gelb bu adı «*Tarhunazi*» olarak okuma zaruretinde kaldı. Maamafih ben ileri sür-

düğüm bu fikirle VI'nın «*Hilaruada*» suretinde okunması gerektiğini kasdetmek istememiştim! VI. Kıral adının ancak «-wata» ile sona erdiği kat'idir. Hrozny de, VI. adın ancak son kısmının okunur vaziyette olduğunu, binanenaleyh bu adın [*Hila*]-ruada şeklinde tamamlanması gerektiğini ileri sürerek benim bu husustaki fikrimi daha ileri götürdü. (Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques, III, 1937, S. 491 vd. not 3 ve 4; buna benzer mutalaa için bk. Delaporte, Malatya I, S. 53). Halbuki yazıtın orijinali böyle bir tamamlamaya imkân vermemektedir. Şu halde, VI.-VIII. Kıral adlarını çivi yazısı vesikalarından intikal eden *Hilaruada* (XV), *Sulumal* (XVI) ve *Tarhunazi* (XIX) ile münasebettar kılmağa bu gün artık imkân mevcut değildir. VIII. adın okunuşu, — bu gün kaybolmuş olan veya meçhulümüz bulunan ve Malatya menşeli bir örneğe dayanması gereken — sahte bir demir rölyef üstündeki VIII a'nın okunuşu ile de desteklenmektedir (Şek. 11, satır: 2).

Daha 1935 yılında XI. Kıralın adı Gelb tarafından «Eranuwata» olarak okunmuş (Hittite Hieroglyphs II. S. 12) ve büyük Hitit Kıralı Arnuwandas ile karşılaştırılmıştı. Hrozny'nin aynı adı «Aernuvata» suretinde okuması da henüz tamamiyle isabetli değildi (Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques, III, 1937, S. 498). Bu adın yazılışında görülen ilk ve son hiyeroğlif işaretinin tarafımca incelenmesi (Bossert, Asia, 1946, S. 76 vd. ve S. 148) ve dental sadalardan evvel «n»'in yazılmadığının (Bossert, Ein hethit. Königsiegel, 1944, S. 279 vd.) yine tarafımca anlaşılması ile, «Arnuwa(n)tas» şeklindeki isabetli okunuş tarzı elde edilmiş bulunmaktadır. Bu gün, İspekçür-Steli sahibinin (Şek. 7) Arnuwantas (XI) ve babasının da Sulumal (X) olduğunu bildiğimiz halde, bu keyfiyet bir tarih tespitine henüz imkân vermemektedir.

Forrer'i örnek ittihaz ederek Malatya yazıtlarının ve çivi yazısı vesikalarının bütün jenealojik mutâlarını Malatya kurallarının kronolojisini tanzim etmekte kullanan ve bu suretle gerek yazıtları ve gerek heykeltraşlık eserlerini mümkün merteye doğru bir şekilde tarihlendirmeğe çalışan ikinci bilgin Hrozny olmuştur. «Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques, (III, 1937)» adlı kitabının 498 ci sayfasında kendisi de bazı hudutlar tayin edip «pek kuvvetli ihtirazî kayıtlarla» kabul edilebileceğini beyan ettiği bir kıral listesi vermiş ve bu listeye yalnız, — bu gün artık bir tarafa bırakılması icap eden — «geyik-avı» rölyefindeki jenealojiyi de-

ğil; aynı zamanda — güya Suvasa yazıtında görüldüğü söylenen ve fakat hakikatte hiç te mevcut olmıyan — «Tatas (I)» isminde bir Malatya Kırallmı idhal etmiştir. (ayn. esr., III, S. 381 ve 385). Eğer Hrozny'nin listesinden hem bu «Tatas»'ı, hem de «geyik-avı» röl-yefi yazıtında görülen iki adı çıkaracak olursak, — nitekim Hrozny bu üç adı listesinin başına aldığından dolayı bu husus kolayca yapılabilir —, bu takdirde, romen rakamlarıyla gösterme usulümü-zü muhafaza etmek şartıyla şöyle bir durum hasıl olur: III.-VI. Kırallar M.Ö. X. yüzyıla; VII.-XI.'ler ve keza XII. Kırall *Lalli* M.Ö. IX. yüzyıla; XIII Kırall *Sulehauali*, XIV. Kırall *Sahu*, XV. Kırall *Hilaruada*, XVI. Kırall *Sulumal* ve XIX. Kırall *Tarhunazi* M.Ö. VIII. yüzyıla ait bulunurlar. Hrozny'nin bu listesi benimki ile (Bk. Şek. 16-17) karşılaştırılacak olursa kendisinininkinin benim listeme sıra bakımından tevafuk ettiği ve tespit ettiği tarihlerin de benimkile-re yaklaştığı görülür. Gerçi Hrozny o zamanlar Kötükale yazıtını henüz tanıımıyordu, Gürün yazıtından nasıl istifade edileceğinin de farkında değildi, VIII ve IX'un ayrı ayrı adlar olduğunu bilemi-yor ve XII b'nin yazılışım izah edemiyordu; buna mukabil Hrozny'nin, *Sulumal* adlı üç kırall tefrik etmiş (VII, X, XII) olması şa-yanı takdir ve yeni bir teklifti.

Delaporte'un Malatya kıralları için tertip etmiş olduğu cet-veli (Malatya, La Porte des Lions, 1940, S. 58) esas itibariyle Hrozny'ninkine uymaktadır. Delaporte dahi, «geyik-avı» yazıtı jenea-lojisini başa almakta ve bunu tâkiben — benimle birlikte III a ile aynı addettiği — III, daha sonra da IV, V, VI, VII, VIII, X ve XI gelmektedir; VIII, Delaporte'a göre libasyon sahnesi röl-yeflerini (Şek. 8 ve 10) yaptıran kıralldır. X. Kırallın babası meselesini garip-tir ki Delaporte aydınlatmadan geçmektedir. Delaporte'a göre III' den XI'e kadar bütün bu kırallar *Lalli*'den (XII) önce, yani M.Ö. IX. yüzlın ortasından evvel yaşamışlardır. Şu halde Delaporte, III.-XI. Kıralların daha yakın bir surette tarih tespitini açıklamamak-tadır.

«Bedesten Rehberinde» Güterbock (adı geçen esr. S. 71) Ma-latya heykeltraşlık sanatı eserlerinin tarihlendirilmesi meselesine ancak hafifçe temas etmiş, bununla beraber «*Sulumal-Röl-yefleri*» nin (şek. 8 ve 10) M.Ö. VIII. yüzyılda yaşuyan *Sulumal* (XVI. Kırall) tarafından yaptırılmış olamayacağına da kuvvetle işaret et-miştir. Başka bilginler tarafından adı geçen heykeltraşlık eserleri-

nin M.Ö. XII. yüzyıla atfedilmiş olması teklifi, kendisine göre, çok evvele alınmış bir tarihlendirmedir. «Sulupal-Rölyepleri»'nin M.Ö. 1200-750 arasına konulma hususundaki Güterbock'un noktai nazarı, — 450 yıllık uzun bir zaman fasılası içinde bulunduğundan dolayı —, henüz tatminkâr olamamaktadır.

Güterbock'unakilere benzeyen sebepler dolayısıyla «Altanatolien»'de (1942) Malatya-Plastiğinin tarihlendirilmesi meselesine az önem vermiş ve sadece «takribi» tarihler koymuştum. Maamafih daha o zamanlar bile bununla iktifa etmemeğe karar vermiştim. Son iki kitabımda yeni problemler vaz'ı için başlangıç noktaları bulunmaktadır. «Ein hethitisches Königssiegel»'de (1944, S. 101 vd.) IV. isim için «Hilaruwa» yahut «Hilarunta» okunuşunu kesinleştirmeğe çalıştım. IV. Kırıl adı ile XV Kırıl adının aynı olmadığını anlamak için uzun uzadıya delil göstermeye ihtiyaç yoktur; maamafih V ve XVI'nın, — Hilaruada'nın iki oğlu olduğu kabul edilse bile —, «Sahu» şeklinde okunamayacağı, bu işin mütehasısı olmıyanlar için, söylenebilir. Şu halde, IV. Kırıl adını okumuş olmaklığımla bir tarihlendirme elde edilmiyor demektir. «Asia» (1946, S. 18) adlı kitabımda ise, — yukarıda işaret edildiği gibi —, «geyik-avı» yazıtının ve bunun jenealojisinin Malatya kronolojisi için neden bir rol oynama vaziyetinde olmadığını açıklamış bulunmaktayım. Akurgal incelemelerini yaparken, «Asia» kitabım hariç, burada kullanılmış olan etüdlerin hepsinden — ki ben ancak en esaslılarını zikretmiş bulunuyorum — istifade edebilirdi.

Eski kronoloji bir insan ömrünü yahut bir nesli umumiyetle otuz yıl olarak tahmin ettiği halde, son zamanlarda Almanyada bir neslin devamı 36,5 yıl olarak hesaplanmıştır. Bu sayı, erkeklerin vasatî evlenme yaşlarına *evlilik veriminin* yarısı eklenecek elde edilmiştir. Tabiatıyla, Avrupada bir neslin süresi gittikçe artmakta ve Orta veya Eski Çağdan daha yüksek bulunmaktadır. 1935 yıllarında Çinde Dük «Kung», Kung-tse (Konfoçius)'nin direkt ahfadından yetmiş yedinci batna mensup olarak yaşamakta idi. Kung-tse M.Ö. 551'de doğmuş olduğu için, Kung-tse'ninki de dahil olarak, 2450 yıl zarfında geçen 78 batında bir nesil için vasatî 31,4 yıllık süre elde edilmektedir; bu arada bu son Dükün doğum tarihi, malzeme eksikliği dolayısıyla keyfî olarak 1900 addedilmiştir. İleri gelen Çinlilerin evlenme yaşları nispeten küçük farzedilebileceğın-

den ve aşağı yukarı Eski-Doğu hanedanlarına, bu arada Hittit Kırallarına da tevafuk ettiğinden dolayı, Çinden alınan bu misal bana bilhassa malûmat bahiş görünmektedir. Şekil 16 ve 17 deki cetvelde bir nesil süresini buna rağmen 25 yıla indirmiş bulunuyorum; böyle bir keyfiyet ise, aynı nesilden gelen müteaddit kıralların yahut muhtelif ailelere mensup olup kısa fasılalarla bir biri arkasına hüküm süren hükümdarların mevcudiyeti dolayısıyla neş'et etmesi mümkün olan bazı hataları muvazenelemek için tavsiiyeye şayandır.

Takriben M.Ö. 1115'ten M.Ö. 675'e kadar yani toparlak hesap 440 yıl zarfında, VIII. ile X. Kırıl arasında açık bırakılan boşluk ta dahil olmak üzere, Malatyadan 23 hükümdar adı ve binaenaleyh 23 «nesil» intikal etmiş bulunmaktadır. Daha başka Eski-Doğu kavimlerinin aynı zaman fasılası dahilindeki kırıl listeleri gözden geçirilecek olursa, normal olarak bundan daha fazla miktarda adların beklenmemesi gerektiği anlaşılır. XVII. sülâleden III. Ramses'e kadar (bu da dahil olmak üzere) yani takriben M.Ö. 1600-1170 arasında Mısırdaki 27 kırıl hüküm sürmüştür. I. Asurnasirpal'den Asurbanipal'e kadar (bu da dahil olmak üzere) yani takriben M.Ö. 1050-630 arasında Assur-eli'nde 24 kırıl saltanat sürmüştür. Genel mer'iyetleri daha başka misaller ile de teyid edilebilecek olan bu rakamlar Malatya kıralları için tertiplenmiş olan cetvelimizdeki miktara pek yaklaşmaktadır. Bu listedeki sıradaki tek tek kırallar için daha yer bulunduğu ve fakat üç yeni nesil ilâvesi için yer mevcut olmadığı bir az emniyetle söylenebilir. Bu sebepten dolayı, XI ve XII a'mn aynı babalara (X, X a) ve aynı büyük babalara (IX, IXa) malik kardeşler olduklarını tahmin etmekteyim. Bu netice muvafık görüldüğü taktirde iki kardeşten XI veya XII a'mn hangisinin daha yaşlı olduğunu tayin etmek bir tercih meselesidir. XII a, XII ve XII b'nin hep aynı Kırallı temsil ettiğini ve *Lalli'nin* (XII) de görünüşe göre uzun müddet hüküm sürmüş olduğunu pek muhtemel addettiğim için, Arnuwantas'ı (XI) daha büyük kardeş olarak ileri sürmekteyim. Gerek bu son noktada ve gerek başka bir çok noktalarda nihai açıklama, ancak yeniden bulunacak yazıtlarla tahakkuk edebilir.

Bazı okuyucular neden XI ve XII a'nın kardeş olmaları gerektiğini soracaklardır. Yine, IX a'dan XII a'ya kadar görülen adların, VIII'le IX yahut V ile VI arasına girebilecek üç yeni nesil olması ve bundan önceki kıralların doğum tarihlerinin 75 yıl yu-

kariya götürülmesi acaba mümkün olamaz mı diye bir münakaşa da açılabilir. Bu imkân şu sebeplerden dolayı mevcut değil gibi gözükmektedir: Büyük Hitit Devletinin «Denizci Kavimler»'in hareketine bağlı olan imhası M.Ö. 1192 tarihlerine konulur. Bu tarihe kadar Malatya Hitit Devletine ait olup istiklâl sahibi değildi. Büyük Kıral ailesine mensup bir Hitit Prensinin, Büyük Hitit Devletinin geri kalan kısmını inkirazdan kurtarmağa muvaffak olduğu anlaşılıyor. Bunun halefleri, küçültülmüş olan hükümlerlik sahalarına rağmen, hâlâ kendilerini «Hatti» Büyük Kıralları addetmekte idiler. M.Ö. 1114 tarihine ait Assur metinlerinde, *Milidia* adlı şehri Büyük-Hatti'ye dahil sayılan bir kıralın ortaya çıkması başka türlü izah edilemez. (Krs. Götze, Meissner-Festschrift, 1928/29, S. 64, not 7; Weidner, Archiv. f. Orientforsch. V, 1928/29, S. 93, not 5; I. J. Gelb, Hurrians and Subarians, 1944, S. 73).

Malatyada bulunmuş olan hiç bir hiyeroğlif metninde «Büyük Hatti» tâbiri zikredilmediği için mevcut bütün diğer metinlerin M.Ö. 1114'ten sonraya ait olması lâzımgelmektedir. Tabiatıyla bu «M.Ö. 1114» tarihi, — hükümlerlik zamanına ait metinlerde Malatyanın da kaydı görülen — I. Tiglatpileser'in saltanat devrinin tarihlendirilmesine tâbidir. (Reallex. der Assyriologie, I, 1932, S. 280'e göre: M.Ö. 117-1080). Maamafih adı geçen Assur kıralının saltanat devri, bizim meselemiz için nazarı itibara alınmıyabilecek olan, yukarıya veya aşağıya doğru zaman bakımından ehemmiyetsiz inip çıkmalar yapabilir. Izgm-Steli'nde ismi zikredilmemekle beraber hüküm sürmüş olduğu anlaşılan III a'nın babası (yani III) ile, — nitekim III a: «Ben babamın tahtına oturdum» der —, yeni bir sülâle, yani «Malatya Küçük-Prensiliği» sülâlesi başlamış bulunmaktadır. Bu sebepten II. Kıralın doğum tarihini (Krs. Şek. 16) esaslî şekilde eskiye doğru çıkarmak için şimdilik imkân göremiyorum.

Malatya menşeli bütün Hitit hiyeroğlif metinleri «Malatya Devletini» zikrettikleri için bu metinlerden bazısı takriben M.Ö. 725 den sonraki bir devreye ait olamaz. Çünkü bu tarihi müteakip Devletin adı evelâ *Kammanu* (XVIII. ve XIX. Kıral zamanı), daha sonra da *Kummuhu* (XX. Kıral zamanı) olmuştur. Bu iki Devlet birer Assur eyaletine tahvil edildikten sonra Malatyada bir Assur valisi oturmuştur. Delaporte'a göre (ayn. esr. S. 50) *Sargon* (M.Ö. 721-705) dev-

rinde Malatyada (Aslantepe) bir Assur Sarayı bile inşa edilmişti. Bunu takiben bu yeni Assur eyaletinde XXI ve XXII gibi (Krş. Şek. 17) Küçük Prenslerin teşvikiyle kalkınmalar görülmüşse de bu kabil isyanlar Assur hâkimiyetinin yıkılışına kadar her halde kâfi derecede başarı kaydetmemiş olacaktır ki, Malatya sahası dahilinde heykel ve rölyefli binalar, veya ana-yol güzergâhlarında kaya yazıtları meydana gelememiştir.

Buradaki etüdümde, — IX a dan XII a'ya kadar gelen Kıralların jenealojisini kendisinden elde ettiğim — Gürün-yazıtı'mn (Şek. 14) teferrüatını tahlil edemeyeceğim gibi, ilk defa Gelb tarafından yayınlanmış olan Kötükale-Yazıtı (şek. 15) hakkında da o kadar az tafsilâta girebileceğim. Her iki yazıt ta bir hayli bozuktur; bu sebepten bunları okumak ve bunlardan — esasen mevzuumuz dışında kalan — teferrüatlı bir açıklama sağlamak güçtür. Kötükale-Yazıtı'ndan, *Hilaruada*'mn (XV, XV a), Assur metinlerinde tanınan *Sulumal*'in (XVI, XVI a) babası olduğu ve bu *Sulumal*'in, Malatya Devletinin yıkılmasından kısa bir müddet evvel saltanatı elde etmiş olması gereken bir oğlu daha (Krş. Şek. 17, XVII) bulunduğu neticesi çıkmaktadır. Maalesef bu sonuncunun adı yazıtta kopmuş, yahut ta yazıtın birinci satırının kendine hâs Tanrılar sırasındaki bir nevi «kriptogram» içine saklanmıştır.

Ölen kıralları kahramanlaştırmak, Tanrılar pâyesine yükseltmek âdeti zâten Büyük Hitit Devleti zamanında da mevcuttur. Maa-mafih, bu devre ait olan çivi yazısı ve Hitit hiyeroğlif metinlerinde ölmüş kuralların adı hiç bir vakit «Tanrı-determinatifi» ile birlikte görülmez. Yazılıkayada, rölyefin hazırlanmasından önce zâten ölmüş bulunan, yalnız Kiral Tuthaliyas, «Baş-Tanrı»'lar gibi iki dağ üzerinde ayakta durur vaziyette tasvir edilmiştir. (Altanatolien'de Şek. 533 ile Şek. 535'i krş.). «Hitit Küçük Prenslikleri» devrinde ise kıralların Tanrılaştırılması daha bunların sağlıklarında revaçta idi. Darende rölyefinde (Şek. 4) VIII. Kiral, tıpkı Tanrı Saruma gibi (Şek. 6) bir aslan üzerinde ayakta durmaktadır. İspekçür rölyefinde Arnuwantas'm (XI. Kiral) ayakları altında, âdetta bir Fırtına Tanrısı gibi, bir boğa vardır (Şek. 7 C). Bir «Ölü-Ziyafeti» rölyefinde (Şek.9) ölü Kiral Lala'mn (XII b) adı üzerinde «Tanrı-Determinatifi» bulunmaktadır.. Kötükale-Yazıtı'nı yazdırtan da, büyük babasını (XV a) — adına Tanrı işareti katmak suretiyle — Tanrılar sırasına yükseltmiştir. Bu âdet, başka Hitit

hiyeroğlif yazıtlarında şimdiye kadar hemen hemen hiç malûm olmamakla beraber bir defa da muahhar bir Karkamış (Cerablus) yazıtında görülmektedir (A 17 b 1).

Sulumal, libasyon rölyeflerinde (Kırş. Şek. 8 ve 10) yalnız kendi adını, bir kere de karısının adını kayettiğinden ve fakat babasının yahut büyük babasının adını kaydetmediğinden dolayı, — *Sulumal* adını taşıyanların hepsi bizce malûm olduğu halde bile —, hangi *Sulumal* ile karşılaşmış olduğumuzu yek nazarda kestirmeğe imkân yoktur. Paleografik sebeplerden ötürü libasyon rölyeflerindeki *Sulumal*'i, VIII (yahut VIIIa) 'dan daha sonra gelen bir Kırıl olarak telâkki etmek arzusundayım; çünkü libasyon rölyeflerinin yapıldıkları devirde «Fırtına-Tanrısı»'nın «W» şeklindeki ideogramı, — IX ve IX a'da görüldüğü gibi — alt kısımda ufki bir çizgi ile kapanır; halbuki V, V a, VIII, VIII a'da bu ideogramın altı açıktır. Keza «Malatya» adı (Şekil 10) 'da daha yeni olan şekli ile yazılmıştır, bu ise en yakın bir ihtimalle VIII ile XII a arasına idhal edilmelidir. Yine aynı devirde, Malatya yazıtlarında umumiyetle görülen «s - işaretini» yerine yeni bir «s - işaretini varyantı» ortaya çıkmış bulunmaktadır (Şek. 16 ve 17'de III, V, VIII a'nın son hiyeroğlif işaretini ile XI, IX a ve XV a'yı kırş.). Paleografik delillerimi kabul eden bir kimse, benimle beraber X. Kırıl (=X a) libasyon rölyeflerinin sahibi addedecek ve bunu, takriben M.Ö. 875 olarak tarihlendirecektir.

Eski *Sulumal*-Yazıtları'nın karakterine göre, libasyon rölyefleri V. Kırıldan sonra ve XII.den de evvel gelen bir devreye yani M.Ö. 1000 ile 850 arasına ait olsa gerektir. Malatyadaki son Hitit sarayı, aslanlı-kapısı ve gayri mütecanis plastik tezzinatı ile birlikte siyaset ve sanat bakımından seviyesi düşük bir devrin malı olmalıdır; çünkü bu sarayın heykeltraşlık eserleri, daha eski inşalardan alınıp ta yeniden kullanılan parçalardan mürekkeptir. En son «Yapı-Sahibi»'nin başarabildiği yegâne şey, yazıtları, yanlarına kürsif şekillerini de yazarak daha okunaklı hâle getirmek yahut yazıtı bulunmayan — veya bu «yapı-sahibinin» fikrine göre tamamlaması gereken — eski eserlere kürsif yazıtlar ilâve etmek olmuştur. Nitekim, «Ölü-ziyafeti» adıyla tanınan rölyef (Şek. 9) bu gün ancak kısmen mahfuz kalmış bulunan bir rölyef-yazıtına malik bulunuyordu. Yazıtın baybolmuş olan kısmından anlaşıldığına göre, en solda oturan figür ile Kırıl *Lala*'nın kasededil-

miş olduğu neticesi çıkmaktadır. Demek ki bu rölyefin üzerine daha sonraki devirde tekrar kullanılması esnasında kürsif yazı ile bu kırılın adı ilâve edilmiştir. Rölyef üzerinde *Lala*, esasında bir «Tanrı» yani ölmüş bir kırıl olarak gösterilmiş bulunduğundan dolayı bu «ölü-ziyafeti» tasviri ancak *Lala*'nın vefatından sonraki bir tarihe, yani en erken olarak takriben M.Ö. 825'e ait olup oğlu tarafından babası namına yaptırılmış olabilir. Şu halde kürsif yazının ilâvesi, M.Ö. 825 ile M.Ö. 725 arasma raslamaktadır; bu yeni yazı ilâvesinin M.Ö. 825'ten ziyade, M.Ö. 725'e maledilmesinin daha yakın olması tahmin edilebilir, zira bu «ölü-ziyafeti» rölyefinin bitirilmesinden az bir zaman sonra yenilenmiş bulunması pek muhtemel değildir. Kürsif yazıtın ilâvesi behemihal M.Ö. VIII. yüzyıla, yani Malatyanın mütemadiyen Assurlular tarafından tehdit edildiği zamana raslamaktadır. Aynı keyfiyet Sulumal rölyefleri üstündeki (Misal olarak krş. Şek. 8 ve 10) ve kapı-aslanı (Şek. 2) üzerindeki diğer kürsif yazıtlar için de vâridir. Kapı-aslanınm, V. Kırıl (dolayısıyla V a) zamanına ait olduğunun başka menbalardan da malûm bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten, bizzat aslanın takriben M.Ö. 1000 tarihlerine; buna mukabil yazıtının ise, — takriben M.Ö. 1000 yılına ait bir örneğe dayanmasına rağmen —, M.Ö. VIII. yüzyıla maledilmesi gerekir. Daha Kırıl V a'da bile Kırıl ideogramından sonra, — ancak libasyon kabartmaları sahibi olan Sulumal tarafından kullanılmış olan — bir ünvanın görülmesi dikkati çekmektedir. Sulumal-yazıtlarına benzer olarak aslan üzerine ilâve edilmediği takdirde, bu ikinci ünvan Malatyanın yalnız iki hükümdarı için karakteristik olup ne Malatyada başka vesilelerle ve ne de diğer yerlerde görülmemektedir. Bu ünvanın mânası henüz temamiyle meçhulümüzdür.

En eski *Sulumal*'i (VII. Kırıl) libasyon rölyeflerinin sahibi telâkki edip bunları takriben M.Ö. 975 olarak tarihlendirmek isteyen bir kimse, diğer bütün ispat vasıtaları tükendiği için, «üslüptenkidi» yoluna teveccüh etmek mecburiyetinde kalır. Böyle bir kimse, delil ibrazının çıkış noktası için tarihleri iyice tespit edilmiş müteaddit anıtları ele alabileceğinden dolayı, libasyon-rölyefleri sanatının acaba «aslan-avı» rölyefi sanatına mı (Şek. 3, takr. M.Ö. 1000), Darende-Steli'ninkine mi (Şek. 4-6, takr. M.Ö. 950), İspekçür-Steli'ninkine mi (Şek.7, takr. 860) yahut «ölü-ziyafeti» rölyefininkine mi (Şek. 9, en eski olarak takr. M.Ö. 825) daha ya-

kın olduğunu düşünebilir. Bundan maada, böyle bir kimse, yazıtları dolayısıyla tarihleri iyice tespit edilmiş bulunan Son-Hitit Çağı heykeltraşlık eserlerini de (Şek. 18-24) göz önünde tutmayı unutmamalıdır. Yine böyle bir kimse, kanaatımca, Büyük-Hitit Devletine ait olup ta kesin olarak tarihlendirilmiş bulunan heykeltraşlık eserlerinin ne gibi bir şekil arzettiğini ve bunların derunî tekamüllerinin ne olduğunu okuyucularına göstermelidir. Burada sadece üç misal ile iktifa edelim: Muwatalis'in (tahr. M.Ö. 1315-1290) Sirkeli'deki (Şek. 25), III. Hattusilis'in (tahr. M.Ö. 1233-1250) Fıraktin'deki (Şek. 26) ve Tuthaliyas'ın (büyük bir ihtimalle IV. Tuthaliyas'ın: tahr. M.Ö. 1250-1220) Yazıhkaya'daki (Şek. 27) kaya rölyefleri...

Kalite, malzeme ve mahfuz kalma derecesi arasındaki farkları, üslup farkları ile karıştırmıyan bir şahıs, Tuthaliyas rölyefinin ne sebepten dolayı Muwatalis rölyefinden tahminen 75 yıl daha sonraki bir devre atfedilmesi icap ettiğini kolay kolay ispata muktedir olamayacaktır. Asıl sahası klâsik yahut yeni devirler Sanatı Tarihi olan bir kimse, bu ilimlerde mutâd olan miyarları Eski-Doğu sanatına tatbik etmekten sakınmalıdır. Kanaatıma göre, Eski-Doğu sanatına ait devirler ne on-yıllık ve ne de hattâ asırlık zaman fasıllarına göre sınırlandırılıp isimlendirilemez. Bunun sebebi yalnız malzemedeki eksik ve gedikler değildir. Tefekküründe olduğu gibi sanatında da, Eski-Doğu pek ender hallerde hamle şeklinde terakkiler kaydetmiştir. Bizim umumiyetle «Sanat İnkışafı» dediğimiz şey, her temsili sanatta da olduğu gibi, ancak pek yavaş ve mütevazı sınırlar içinde tahakkuk eder. Senelerce Avrupa halk-sanatı ile benim gibi uğraşmış olanlar, hiç şüphesiz bu sanat içinde tarihleri tespit edilmiş bir çok anıtlar bulunduğunu ve fakat bunların, tarihleri tespit edilmemiş olan anıtları zaman bakımından hiç bir surette sıralamaya yarayamayacağını bilirler. Roman ve Gotik devirlerinde de — mukayese malzemesinin fazlalığına rağmen — *bir asırlık* bir zaman fasıllarında dahi sahîh bir tarih tespitine imkân vermiyen sayısız mimarî, resim ve plâstik anıtlar mevcuttur. Bununla beraber, ister Eski-Doğu sanatının ilerileyiş seyrinde daha bir çok anıtların tarihi bu gün imkân dahilinde olduğundan daha kesin bir surette tespit edilebilsin; ister, daha müteallim gözler bir çok şeyleri benim gözlerimden daha iyi bir şekilde tefrik edebilsin; Hitit plâstik anıtlarının, — yazıtlar veya bu-

Zeit Tiglatpilesers I. ergab, dass der Name I Allu[] nicht im 3. Jahr Tiglatpilesers, sondern erst später erwähnt wird. Im 3. Jahr Tiglatpilesers ist nur von einem Zug gegen die Trotzigen, Unwillfährigen der Stadt Malatya des Landes Hanigalbat (verschrieben für Gross-Hatti!) die Rede. Da jedoch Allu[] sicher ein Untertan des Königs Ili-D[] von Gross-Hatti war, mag es sich um einen mit der Verwaltung von Malatya betrauten Kleinfürsten handeln. Auch in der Grossreichszeit sind gewisse Provinzen Prinzen oder "Grossen" übergeben worden, ohne dass diese damit selbständige Potentaten wurden. Vor dem Tode Tiglatpilesers I. (um 1080?) wird man also kaum mit Malatya-"Königen" rechnen dürfen, da der letzte überlieferte Zug gegen das zu Gross-Hatti gehörige Malatya unmittelbar vor dem 28. Zug gegen die Aramäer berichtet wird, also doch wohl in die letzten Regierungsjahre Tiglatpilesers I. fällt.